

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

**MAXSUS SON
(2020-yil, noyabr)**

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2020

МУНДАРИЖА

Обиджон ХАМИДОВ. Бошланғич таълимда ўқитиш самарадорлигини оширишнинг устувор вазибалари	7
Қахрамон ТЎХСАНОВ. Бошланғич синфларда мустақил ишлар орқали ўқувчилар нутқи ва тафаккурини ривожлантиришнинг назарий ва амалий асослари	9
Алижон ХАМРОЕВ. Бошланғич синф она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойихалаштиришнинг методик таъминоти	12
G'ulom SAYFULLAYEV. Luiza ALIMOVA. Boshlang'ich sinf tabiatshunoslik darslarida tabiatda "suv" mavzusini o'tish	17
Нигора АДIZОВА. Қизикмачоқларнинг асосий образлар олами	22
Fayzullo QOSIMOV, Firdavs QOSIMOV. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini sodda masalalar bilan tanishtirish metodikasi	26
Rustambek QO'LDOSHEV. Birinchi sinf chapaqay o'quvchilarining maktabga moslashishi, maktabga moslashishi davridagi pedagogik yordamning mazmuni	32
Gulchehra CHO'LLIYEVA. Nutq ohangi xususida	36
Mardon YARASHOV. Boshlang'ich sinf matematika ta'limini ijodiy tashkil etishda ta'lim tamoyillarining o'rni	39
Shabnam YUSUFZODA. O'quvchi mantiqiy tafakkurini shakllantirish omillari	44
Hamro RAHMATOV. Boshlang'ich sinflar matematika darslarida tipik masalalar yechishga o'rgatish texnologiyasi	47
Mavluda QOSIMOVA, Asror QOSIMOV. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini proporsional bog'lanishga doir masalalarni yechishga o'rgatish metodikasi	50
Nodirabegim RAJABOVA. Boshlang'ich sinf matematika darsliklaridagi misollar yechish jarayonida o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan ayrim xatolar va ularni bartaraf etish	54
Shabnam YUSUFZODA. Matematika darslarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish o'quv jarayoni sifatini oshirish asosi sifatida	59
Gavhar SAIDOVA. Boshlang'ich sinflarda matematikadan zamonaviy dars shakllari	63
Yulduz NUROVA. O'zbek xalq paremalogiyasida toponim va antropim maqollarining etnolingvistik ifodalanish xususiyatlari	68
Zilola ABDIYEVA. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarning fazoviy tasavvurini shakllantirishda uzviylikni ta'minlash	71
Saodat QODIROVA. "Zarbulmasal" asarining janriy xususiyatlari	74
Dilora SIDIQOVA. Boshlang'ich sinflarda interfaol ta'lim va loyihalash texnologiyasi	80
Umida TOG'AYEVA. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida predmetlararo integratsion yondashuv	83
Malika XAYDAROVA. Sharq mutafakkirlarining mehnat tarbiyasi haqidagi qarashlari	87
Yulduz PO'LOTOVA. Boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan darslarni takomillashtirish xususiyatlari va tamoyillari	89
Нодира АДIZОВА. Бухоро туман топонимиясининг мавзуий-номинатив таснифи	95
Мухтор РЎЗИЕВ. Дидактик ходисалар тизимида замонавий ёндашув	99
Шоира ҚУРБОНОВА. Таълим жараёнида замонавий педагогик технология турларининг кўлланиши	102
Меҳринисо ҲАКИМОВА. Мактабгача ва бошланғич таълимда математик тасаввурларни шакллантиришда узвийликни таъминлаш устида ишлаш.	105
Ирода РАЖАБОВА. Личностное отношение-условие учебной и профессиональной деятельности учителя	109
Малика ХАЙДАРОВА. Бошланғич таълим жараёнига индивидуал ёндашувни тадбиқ этиш йўллари	115
Hamro RAHMATOV, Ixtiyor AXROROV. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga didaktik o'yinlar .	118

Gulchehra CHO'LLIYEVA

Buxoro davlat universiteti
boshlang'ich ta'lim metodikasi
kafedra o'qituvchisi

NUTQ OHANGI XUSUSIDA

Maqolada intonologiya sohasi va uning obykti bo'lmish ohang haqida fikr yuritilgan bo'lib, ohangning nutqning ajralmas tarkibiy qismi ekanligi, o'zida nutq maqsadini aks ettirishdek asosiy vazifasi bilan yuqori o'rinda turishi misollar vositasida isbotlab berilgan. Shuningdek, intonologiya va nutq ohangi borasida jahon hamda o'zbek tilshunosligi doirasida amalga oshirilgan ishlar xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ohang, intonatsiya, temp, tembr, urg'u, nutq, diskurs, kommunikant.

В статье обсуждается область интонологии и ее предмет - интонация, и на примерах доказывается, что интонация является неотъемлемой частью речи, основной функцией которой является отражение цели речи. Он также рассказал о проделанной работе в области интонологии и интонации речи в области мирового и узбекского языкознания.

Ключевые слова: мелодия, интонация, темп, тембр, ударение, речь, дискурс, коммуникант.

The article discusses the field of intonology and its subject - intonation, and with examples it is proved that intonation is an integral part of speech, the main function of which is to reflect the purpose of speech. He also spoke about the work done in the field of intonology and speech intonation in the field of world and uzbek linguistics.

Key words: melody, intonation, tempo, timbre, stress, speech, discourse, communicant.

Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini nutq vaziyatidan kelib chiqib tahlil qilish ommalashgan. Chunki nutq murakkab va ko'p o'lchamli o'ziga xosliklarga ega. Til birliklari nutqda turli vazifalarni bajarishga xoslanadi. Kommunikantlarning "axborot berish" yoki "axborot olish" umumiy maqsadi natijasida yuzaga kelgan nutqda shu "nutq maqsadi"ning to'g'ri anglanishi uchun yordam beradigan vositalar qatorida ohang, ya'ni nutq intonatsiyasi turadi.

Intonatsiya so'zlovchining nutq mazmuniga bo'lgan munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Mashhur rus qo'shiqchisi F.A. Shalyapinning obrazli aytishicha, "Intonatsiya - fikrni go'yo temir yo'l poyezdini ko'tarib turgandek ushlab turadi". Intonatsiya tufayli nutqning fonetik bo'linishida hosil bo'lgan birliklar (fraz, takt, bo'g'in va tovushlar) bir qatorida bir-birlari bilan ulanadi. Nazariy ahamiyatidan tashqari, intonatsiya chet tillarning namunali talaffuziga o'rgatishda amaliy jihatdan ham juda zarur hisoblanadi [1].

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa, albatta, ma'lum intonatsiya bilan qo'shib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi. Intonatsiyasiz gap ham bo'lmaydi: har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan [4]. Masalan, "Buvim keldilar" gapini so'roq, undov yoki xabar ohangida aytish natijasida nutq maqsadini o'zgartirib yuborish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Yoki "Osmon" so'zini "Osmon..." (tugallanmagan ohang, ya'ni fikrning davomi borligi), "Osmon". (xabar ohangi), "Osmon!" (cheksiz his-hayajon, rohatlanish), "Osmon?" (so'roq ohangi) tarzida o'qish nutqning mohiyatini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Demak, ohang "nutq maqsadi"ning to'g'ri tushunilishi uchun asosiy noverbal vosita hisoblanadi.

Intonatsiya lotincha "intonatio" so'zidan kelib chiqqan ("intono, intonare" – "baland ovoz bilan talaffuz qilish"). Intonatsiya – bu nutqning bir-biriga bog'liq ritmik va ohangdor tarkibiy qismlarining majmui [5]. Amerikalik olim Kington ta'kidlaganidek, "intonatsiya – bu nutqiy jarayonning joni". Tilshunoslikda intonatsiyani tadqiq qilish bilan shug'ullanuvchi soha intonologiya hisoblanadi. Olimlar nutq ohangining urg'u, melodika, temp va tembr kabi intonatsion vositalariga to'xtalishadi. Bu vositalardan temp, tembr va urg'u nutq egasining asosiy holati, his-hayajoni va kayfiyatini ifodalashga xizmat qiladi. O'z maqsadiga ko'ra nutq tempi turlicha bo'lishi mumkin: sekin, o'rta, tez. Nutq tempini o'zgartirish so'zlovchining hissiy holatiga bog'liqdir. Unga ko'proq rol bajarayotgan aktyorlar amal qilishadi. Chunki ular o'zlari ijro qilayotgan aktyorning holatini shu orqali ifodalab bera oladilar [7].

Intonatsiyaning nutq jarayonidagi roli maxsus monografiya tarzida tilshunos olim I.A.Kanter tomonidan o'rganilgan. Olimning "Системный анализ речевой интонации" monografiyasida nutqiy intonatsiyaning fonostilistik tahliliga bag'ishlangan. Rus olimlaridan V.A.Artyomov, I.A.Stezorova, M.A.Burak, E.Benvinist kabi bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

Moskva fonologiya maktabi vakillaridan biri bo'lgan Aleksandr Aleksandrovich Reformatskiy fonologik tizimda intonatsiyaning o'rnini yoritishga katta hissa qo'shgan olimlardandir. U o'zining "Пролегомены к изучению интонации" nomli asarida intonatsiyaning grammatik (gapga aloqador) va

fonetik (frazaga aloqador) aspektlari borligini aytadi. A.M.Peshkovskiy esa “Интонация и грамматика” maqolasida grammatik nazariyani qurish uchun jumlaning intonatsion tuzilishini o’rganish zarurligini ta’kidlagan edi.

O’zbek tilshunoslikda intonatsiya fonetika sathining tarkibiy qismi, nutqning unsuri sifatida qarab kelingan va nutqiy jarayonda til birliklarini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi; gapning darak, so’roq yoki buyruq mazmunini belgilab beruvchi; gapning davomiyligi yoki tugaganligi kabi ma’nolarni ifodalovchi vosita sifatida tadqiq qilingan. Bugungi kun tilshunosligida esa til unsurlarini real nutqiy jarayon nuqtayi nazaridan, ya’ni pragmatolingvistik aspektda tahlil qilish natijasida intonatsiyaga ham nafaqat ma’lum bir grammatik mazmuni beruvchi vosita, balki nutqiy vaziyatda suhbatga kirishuvchi kommunikantlarning emotsional, ruhiy, psixologik holati kabi xususiyatlari haqida ham ma’lumot beruvchi noverbal vosita sifatida qaralmoqda.

Intonatsiyaga nutqiy jarayon nuqtayi nazaridan qarash uning vazifasini kommunikant nutqi ifodasining butun ma’nolarni tashkil qilish va keyingi jumla bilan mantiqiy bog’lash usuli sifatida ko’rib chiqadi. Intonatsiya nutqning axborot xususiyatini ochib beradi, gaplarning o’zaro bog’liqligini o’zida aks ettiradi. Intonatsiyaga berilgan tavsif yuqoridagi vazifasidan kelib chiqib tahlil qilganda jumalarni mantiqiy ketma-ketlik jihatidan bog’lab, ma’no ifodalovchi, ikkinchidan grammatik vosita va uchunchidan nutqiy hodisa sifatida qarash imkonini beradi. H.Jamolxonov intonatsiyaning til va nutqdagi rolini quyidagicha belgilaydi:

- gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi;
- gapning ifoda maqsadiga va emotsionallikka ko’ra turlarini farqlashda ishtirok etadi;
- sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi [4].

Intonatsiyaning barcha vazifalari birgalikda “harakatdagi nutq” deb ataladigan og’zaki nutq diskursiyasining boy xususiyatini ifoda etishga yordam beradi.

Kompyuter texnologiyalari rivojlangan “innovatsiya asri”da insonlar orasida aloqa vositasi, uzoqni yaqin qiluvchi vositalar sifatida ham telefon va undagi turli muloqot dasturlari (masalan, telegram, IMO kabi) faol xizmatda. Odamlar xabar yuborish uchun “sms” xizmatidan foydalanishadi, uning imkoniyatlari va qulayliklari bugungi kun kishisi uchun yangilik emas. Shu narsa qiziqki, “sms” xabarlarida so’zlar fikrimizni, ya’ni nutqimizdan ko’zlangan maqsadni to’la aks ettira olmasligi sababli “smile” (inglizcha - “kulgi”)lardan foydalanamiz. Ular nutq egasining asosiy “axboroti”dan tashqari uning shaxsiy fikri, nutq ro’y berayotgan jarayondagi kayfiyati, yoshi, millati kabi rang-barang qo’shimcha ma’nolarni anglatadi. Demak, alifbodagi harflar, lug’atimizdagi so’zlar “nutq maqsadi”ni to’la tushuntirishda “ojizlik qiladi”. Og’zaki nutqda esa aynan shu “smile”lar bajargan vazifani nutq ohangi ifodalab bera oladi. Masalan, asardan olingan quyidagi parchaga e’tibor beraylik: “- *Salqin tushib qoldi, - dedi oyim o’ychan ohangda. – Bolalarning egnida yo’q, boshida yo’q. Ayniqsa, kichkinalarga qiyin*”[3]. Asar muallifi “o’ychan ohang” deb ayolning chorasizligini, oila ustuni – eriga xayrixohligini aks ettirgan. Bu jumla ohangining o’zgarishi nutqiy vaziyatni ham butunlay boshqa tomonga o’zgartirib yuborishga sabab bo’lishi mumkin edi. (Masalan, jahl, bepisandlik, tahdid va h.k.).

Jahon tilshunosligida yakka tartibdagi intonatsion tadqiqotlar uncha uzoq bo’lmagan – XX asrning 50-yillarida, tilshunoslik sohasidagi ulkan yutuqlar va ko’plab dunyo tillarini o’rganish natijasida olingan bir qancha eksperimental ma’lumotlarning to’planishi tufayli boshlandi. Fonetik tahlilning zamonaviy aniq usullarining qo’llanilishi hayratlanarli natijalarga olib keldi, bu esa intonologiyani o’ziga xos tadqiqot obyekti va o’ziga xos tahlil usuliga ega bo’lgan tilshunoslikning mustaqil bo’limi deb e’lon qilish imkonini berdi. Intonatsiya turli tomonlardan o’rganila boshlandi: tilshunoslik, paralingvistik, sotsiologik, didaktik, estetik va boshqalar.

O’zbek tilshunosligida nutq intonatsiyasi doirasida ko’proq badiiy nutq ohangiga xos xususiyatlar tahlil qilingan. Masalan, tilshunos Anvar Haydarov intonatsiyaning badiiy nutqdagi uslubiy xususiyatlarini o’z tadqiqotida aks ettirgan bo’lsa, umuman nutq ohangining stilistik xususiyatlari haqida Ergash Qilichev “O’zbek tilining praktik stilistikasi” kitobida batafsil tahlil qilgan.

Intonatsiya universal lingvistik vositadir, barcha tillar o’z intonatsiyasiga ega, ammo uning shakli va vazifasi muqarrar ravishda vaziyat nuqtayi nazaridan farqlanadi.

Bugungi kunda ingliz tili ohangining Britaniya va Amerika shevasi o’rtasidagi farqni o’rganishdan boshlangan tadqiqotlar ozarbayjon tili ohangi, italyan tili ohangi, turk tili ohangi kabi ko’plab qiziqarli ilmiy yangiliklarning kashf qilinishiga zamin yaratdi. Ta’kidlash joizki, o’zbek nutqi ohangi shu paytgacha tadqiqot obyekti sifatida olinmagan.

Badiiy asar muallifi o’z qahramonining fe’l-atvori, millati, e’tiqodi, jamiyatdagi o’rni kabi xususiyatlari haqida so’zlar vositasida o’quvchiga ma’lumot beradi. Shu ma’lumotlarini dalillash, o’quvchiga asar g’oyasini singdirish maqsadida qahramon nutqi ohangini ham keltirib o’tadi. O’tkir Hoshimov o’zining “Dunyoning ishlari” qissasida onasiga bog’liq xotiralarni bayon qilar ekan, uning fe’l-atvorni nutqi ohangini berish vositasida ifodalashga harakat qiladi.

1. *Oyim tanchadan oyog'ini chiqardi. Ikkala oyig'i qip-qizil go'sht bo'lib ketgan edi. - Sovuq yegani yo'q, - dedi sekin.- Qaytaga isib ketdi. Qorda o'zi isib ketarkan.*

2. *Tolqon qilmadingmi? – dedi dadam bir bo'lak lavlagini puflab-puflab yer ekan.*

-Qiluvdim, - dedi u sekin.

3. *...Tomosha ko'rish uchun sekin mo'raladim.*

- Nima bo'ldi o'zi, ovsinjon. – dedi onam sekingina.

4. *...-Men bir xayrli yumush qiluvdim, - dedi oyim osoyishta ohangda. – Odilxo'ja deganni taniysizmi? Ayollari chevar ekan. Muborak chevar.*

5. *... -Unaqa demang, ovsinjon. – oyim osoyishta ohangda yupatadi. – Kelingiz yomon bolamas, qaysi kuni ko'chada ko'rib qoldim. Og'zidan bol tomib sizni maqtadi[3].*

Keltirilgan parchalardan asarning bosh qahramoni ONAning birovg'a ozor berishdan hayiqadigan, gaplarini ham o'ylab gapiradigan, yumshoq tabiatli, sodda inson ekanligini anglash mumkin.

Yoki shu asarning qahramonlaridan biri Ermon buvani muallif “dunyodagi ikkita beozor odamning bittasi” deya ta'riflab, nutqi ohangini keltirish orqali o'quvchiga u haqida to'laroq ma'lumot berishga urinadi:

1. *-Assalomu aleykum, buvajon.*

- Vaalekum assalom, mulla bo'ling, tasadduq, - deydi Ermon buva salmoqlab. Baribir uning ovozi salmoqli chiqmaydi: xotinlarnikidek ingichka, ammo nihoyatda mehribon.

2. *...Oxirida Ermon buva dasturxonga fотиha o'qiydi:*

- Yaratgan ne'matingga shukur! – deydi ingichka ovozda. – Ilohi omin.

3. *Ermon buva sokin bosh chayqadi.*

-Unaqa demang, poshsha qizim, - dedi ingichka ovoz bilan. – Gunoh bo'ladi. Paxta jannatdan chiqqan, tasadduq [3].

Shu asarda urush dahshati tufayli bir oyda ham o'g'lidan, ham eridan ayrilgan, hayotning beshafqat sinovi oldida ojizligini ko'rsatmaslik va shu bilan alamini yashirish uchun o'zini erkaklardek tanti tutadigan, asrab olgan o'g'liga ham otalik, ham onalik qilayotgan Zebi xolaning nutqi ohangi ham uning fe'l atvorini isbotlashga xizmat qiladi.

...Bir kun maktabga komissiya kelib qoldi... Sinf jim-jit. Shu payt deraza sharaqlab ochildi-da, Zebi xolaning yo'g'on ovozi eshitildi: - Vali, ma, non![3]

Zebi xolaning yog'on ovozi uning xarakteriga mos tarzda berilgani qahramonga berilgan ta'rifni isbotlagandek bo'ladi.

Asarning “Bozor” deb nomlangan qismida mol bozoridagi dallol tasviri beriladi. Uning ham nutqida kasbiga xos nutq ohangi o'z ifodasini topadi.

...-Savob ham kerak-da odamga, yanga! – Dallol oyimning qo'liqo'yib yubormay shang'illadi. – Dunyoga kelib, nima karomat ko'rsatdik?! Ko'prik soldikmi, machit qurdikmi...

Yoki:

...-Bu zotli mol, akam aylanay! Onasi har yili ikkitadan tug'adi, - dedi dallol shang'illab. – Kuniga bir chirpitdan sut beradi. Suti sigirnikidan ham yog'li[3].

Dallolning suhbat jarayonida shang'illashi uning kasbi taqozosi kelib chiqadigan nutq ohangini bildiradi.

Asar mutolaasiga kirishgan o'quvchi qahramonlar xarakteri, yashash tarzi, yurish turishi haqida ma'lumot olish bilan birga, o'zini ular bilan muloqotda bo'lgandek, yuzma-yuz ko'rishgandek his qilaveradi. Shu tarzda muallif asar syujeti orqali aytmoqchi bo'lgan g'oyani kitobxonga “yuqtiradi”.

O'zbek tilshunosligida intonologiya sohasi hali chuqur o'rganilmagan soha bo'lib, turli tadqiqotlar ustida ishlashni talab qiladi. Ohang nutqning ajralmas komponenti bo'lib, o'zida nutqqa kirishayotgan shaxsning aytayotgan axborotiga qo'shimcha tarzda o'zi haqida rang-barang ma'lumotlarni, hatto tilning milliy o'ziga xosligini aks ettira oladigan na til va na nutq birligi hisoblanmaydigan alohida vosita sanaladi.

Adabiyotlar

1. Abduzuhur Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2010. 178 bet, 22-bet.
 2. Haydarov A. Intonatsiyaning uslubiy xususiyatlari. BuxDU ilmiy axborotnomasi. 2006. 69-72-b.
 3. Хошимов Ў. Дунёнинг ишлари. Кисса. – Т.: “Адабиёт учкунлари”, 2018. 206 б.
 4. Jamolxonov H. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. – T.: “Fan”, 2009. 224 b.
 5. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. – М., 1978, 92-114-b.
 6. Mirtojdiyev M. Tovushlardagi ma'no. – T.: “O'zbekiston”, 1982, 24-b.
 7. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: “Ўқитувчи”, 1985. 104 б.
- O'zME. Birinchi jild. – T., 2000.